

Шеремет В. В.,
здобувач Київського національного університету культури і мистецтв

ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я УКРАЇНИ: ВИЗНАЧЕННЯ МЕЖ РЕГІОНУ В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРИ

У статті аналізуються основні чинники: історичні, географічні, етнокультурні та соціальні, які визначають специфіку культурного розвитку Північного Причорномор'я України та дозволяють ідентифікувати регіон як такий, що включає три області – Херсонську, Миколаївську та Одеську.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, поліетнічний регіон, соціальний компонент, природний компонент, історико-культурна маргінальність.

В статье анализируются основные факторы: исторические, географические, этнокультурные и социальные, которые определяют специфику культурного развития Северного Причерноморья Украины и позволяют идентифицировать регион в рамках трёх областей – Херсонской, Николаевской и Одесской.

Ключевые слова: Северное Причерноморье, полиэтничный регион, социальный компонент, природный компонент, историко-культурная маргинальность.

The paper analyzes the main factors: historical, geographical, ethnic, cultural and social, which define specificity of cultural development of the Northern Black Sea coast of Ukraine and allow to identifying the region within the three areas – Kherson, Nikolayev and Odessa.

Key words: Northern seaside of the Black Sea, multiethnic region, social component, natural component, historical and cultural marginality.

Частина Півдня України, що у науковій літературі одержала назву Північного Причорномор'я України, є складним культурним простором, який утворився шляхом історичного нашарування етнокультур і різногенетичних народних традицій. Дослідження істориків А.О. Скальковського, Д.І. Яворницького, Ф.К. Вовка, В.П. Чистова, А.О. Добролюбського, культурологів-мистецтвознавців І.В. Мацієвського, О.П. Макаренка, С.І. Кирієнко свідчать про те, що причорноморський регіон поєднав долі людей – представників близько ста національностей і це не обійшло своїм впливом розвиток духовної культури краю.

У працях істориків, починаючи від Геродота, Йордана Прокопія Кесарійського, літописця Нестора і закінчуючи дослідженнями істориків ХХ ст. знаходимо згадки про важливі історичні та культурні події, що чинилися на теренах Північного Причорномор'я та вплинули на його сьогодення, і тому потребують подальшого вивчення, але, при цьому, територіальні межі краю визначаються розбіжно, що ускладнює усвідомлення дослідницького ареалу. Вивчення певних культурних явищ у регіоні неможливе без аналізу їх історичних передумов, без з'ясування регіональної специфіки, а відтак, і без посилення на конкретні часо-просторові межі, тому постає проблема окреслення

територіальних меж Північного Причорномор'я як частини загальноукраїнського культурного простору.

У виданні «Античные государства Северного Причерноморья: ...» за редакцією В.А. Карнауха мова йде про те, що давньогрецькі науковці намагалися досліджувати усі області ойкумени – відомої грекам частини Землі. Далі про це знаходимо: «В неї включалось и Северное Причерноморье. Эллины называли эту область Скифией и ограничивали её на юге Понтом Эвксинским (Чёрным морем), на западе низовьями Истра (Дунай), а на востоке Танаисом (Доном), Меотидой (Азовским морем) и Боспором Киммерийским (Керченским проливом)» [1; 27]. Зауважимо, що у даному випадку про північні межі Скіфії мова не йде, південь, виходячи із зазначених меж, включає Крим, а схід, – охоплює Приазов'я.

Історик Д.І. Заковоротний визначає терени Північного Причорномор'я наступним чином: «Территория эта ограничена реками Днестр и Северский Донец, а на севере доходит до линии Первомайск – Кременчуг – Купянск» [2; 5]. Автор, також включає до регіону Запорізьку область (Приазов'я) і Крим, та на відміну від матеріалу з попереднього видання «стискає» західні та східні його межі, а північ фактично заводить у Слобідську Україну. На наш погляд, у обох вищезазначених джерелах окреслено надто широкий географічний простір, щодо відповідності назві Північне Причорномор'я відносно теренів України.

Слід зауважити, що існує ряд фахових досліджень, присвячених різним аспектам культурного життя таких регіонів як Північне Приазов'я, Крим, Слобідська Україна, що презентуються, як самостійні ареали наукових зацікавлень: Т.В. Мартинюк – дослідниця Запорізької області, що у окремих джерелах зазначається у складі Північного Причорномор'я, у своїй монографії «Музичний професіоналізм Північного Приазов'я ХІХ–ХХ ст.» виділяє цей край в окремий культурний регіон і обстоює положення про те, що поліетнічність є джерелом регіоналізації музичної культури Північного Приазов'я [3; 327]. Але, слід зауважити, що остання теза також є сутнісною для характеристики культури (зокрема музичної) Північного Причорномор'я, сусіднього з Приазов'ям. І тому, для диференціації культурних процесів у зазначених регіонах, мають виступити чинники географічного розташування (стосується відмінностей природних умов) регіонів та територіальної концентрації об'єктів і процесів [4; 19–20], в даному випадку, концентрації представників різних етносів на одиницю площі, та характеру їх розселення. Прикладом неоднакової територіальної концентрації етносів у Причорномор'ї і Приазов'ї може служити характер розселення українців та росіян у даних регіонах. За даними Т.В. Мартинюк, у Північному Приазов'ї українці «...розчинилися в поселеннях інших слов'янських етносів, загалом уникнувши локальності», поселення росіян «...носили характер дифузного поєднання з іншими етносами...» [3; 328, 330]. Проте у Північному Причорномор'ї при перевазі дисперсного заселення над компактним, все ж таки є виражені компактні поселення переселенців з різних регіонів України в оточенні представників інших етнічних груп (Херсонщина) [5; 30–31], компактні поселення нащадків росіян-старовірів, а також приклади компактних поселень болгар, молдаван, гагаузів, циган, німців, та представників інших етносів (Одещина, Миколаївщина) [6; 218, 225, 231; 7; 66,86].

Проблему етнокультурної диференціації українських територій засвідчує у своїх роботах мистецтвознавець С.Й. Грица, посилаючись на різні підходи науковців до цього питання: поділ за ландшафтно-географічними даними, адміністративними кордонами; на основі мовних говірок, народного одягу, пісенності тощо. Наприклад, у контексті своїх досліджень українського фольклору автор пропонує виділити ряд основних регіонів України за історико-етнографічними характеристиками і типологічними ознаками в усній словесно-музичній творчості, серед яких називає і Причорномор'я з уточненням, – Херсонщина, Миколаївщина, Одещина [3; 9–10].

Сучасний історик В.Г. Кушнір у статті «Багатонаціональна культура Одещини: проблеми, дослідження» зауважує з приводу встановлення регіональних кордонів: «Історико-етнографічні області і регіони визначаються за матеріалами звичаєвого господарства, матеріальної культури, норм права, мистецтва тощо. Та перевага надається фактору історичного розвитку краю, в ході якого встановлюються регіональні кордони» [4; 36–40]. Проте сам автор наводить приклади, коли останній критерій не дає певного визначення таких меж, і тому зазначає, що проблема визначення етнорегіональних кордонів залишається відкритою, а вивчення регіональної, міжрегіональної специфіки допоможе уточнити межі етнокультурних регіонів та пояснити наслідки міжетнічних процесів.

Оскільки у контексті нашого дослідження культури поліетнічного причорноморського регіону історико-географічний та соціокультурний аспекти є домінуючими, то критеріями у з'ясуванні меж дослідницького ареалу – Північного Причорномор'я, висуваємо специфіку природно-ландшафтною картини, історії та етнографії краю, і характер взаємодії культур народів, які там мешкають. Теоретичним ґрунтом для такого підходу є «концепція етногенетичних ніш», запропонована В. Балушком та заснована на базі досліджень відомих науковців: російського етнологів С.О. Арутюнова і українського археолога, історика Л.Л.Залізняка. Нагадаємо, що В. Балушок визначає етногенетичну нішу: «... як локальний регіон земної ойкумени, що вирізняється з-поміж інших аналогічних регіонів своїми природно-географічними, а також соціокультурними характеристиками... Етногенетична ніша, впливаючи на місцеве населення, спричиняє соціокультурну адаптацію цього населення до її природних і соціальних умов і тим самим виступає причиною утворення (а в подальшому існування) етносу... Кожна етногенетична ніша має природний і соціальний компоненти. Природний компонент такої ніші складають природно-географічні умови... Соціальний компонент... складають витворені протягом тисячоліть, як правило, різноетнічним населенням даного регіону, генетично споріднені традиції взаємодії з природним середовищем..., способу життя, культури, мислення» [5; 29–34]. Щодо утворення етнічних культур, автор зазначає, що люди, на відміну від тварин, майже втратили здатність біологічної адаптації до природних ніш, вони мусять пристосовуватися до них вже за допомогою суто людського механізму пристосування і таким засобом пристосування і виступає етнічна культура. В. Балушок наводить як приклад англійську, шотландську, німецьку, польську, українську та інші етногенетичні і, відповідно, етнічні (стосовно вже подальшого існування) ніші. Проте, якщо виходити зі змісту поняття етногенетичної ніші, то вважаємо виправданою можливість його застосування як на «макро», так і на «мікро» рівнях поділу

геосередовища, тобто наведені В. Балушком англійська, чи то українська етногенетичні ніші – це макроподіл земної ойкумени, а вже виділення в середині кожної етногенетичної ніші менших географічних, етнокультурних регіонів з їх природними і соціальними компонентами – це мікроподіл.

Слід сказати, що у науковій літературі також зустрічаємо різноаспектні дослідження невеликих (мікро) територій (одна або дві області) у межах певних загальноприйнятих регіонів, де автори наголошують на субрегіональній специфіці таких областей. Так сучасні дослідники Причорноморського краю, історики А.О. Добролюбський, В.Г. Кушнір виділяють субрегіон Північно-Західне Причорномор'я (Одеська, Миколаївська обл.), О.М. Лебеденко, А.К. Тичина – Українське Подунав'я (південь Одеської області), Д.І. Багалій, О.Ф. Ковальова, В.П. Чистов – Південне Побужжя (Миколаївська обл.), культурологи-мистецтвознавці Л. Давидова, В.В. Другальов, О.Ю. Косміна виокремлюють Херсонщину або Північну Таврію. Усі автори наводять ознаки специфічності даних субрегіонів, але при уважному погляді, попри визнання їх обґрунтованої специфіки, ми бачимо багато спільного у їх історії, етнографії, звичаєвому господарстві, культурі. Численні історичні джерела, археологічні знахідки свідчать, що у сукупності зазначені території, з причин свого приналежного географічного розташування (близькість до Чорного моря, родючі землі, зручні торговельні шляхи), з давніх часів були у колі зацікавлень, багатьох держав та народів.

Історик А.О. Добролюбський підкреслює специфічність Причорноморського регіону саме з огляду на природний його компонент, наголошує на особливостях ландшафтно-географічної картини та історичного розвитку краю [6; 41–42]. Автор зазначає, що Причорноморський степ – це простір, обмежений з півночі лісостепом і перетнутий чисельними низинами великих і малих річок. Перебуваючи аридною (посушливою) зоною, степ принагідний для впровадження скотарсько-кочівницького господарства та, водночас, обмежений із півночі та заходу гумідними (що містять чорнозем) областями, вкритий чисельними водними системами, він же (степ) утворював передумови для розвитку тут землеробства. При вивченні картографічних джерел виявляється наочною ландшафтно-історична картина, спостережена автором: степи північно-західного Причорномор'я утворюють кінцеву, західну частину всього Великого степового поясу Євразії і виявляються межовими для просування кочовиків зі сходу. Хвилі кочових навал із внутрішніх районів Євразії зіштовхувались тут із масивами осілого населення та, за виразом А.О. Добролюбського, заповнювали демографічний кочовий «котел», утворений осіло-землеробським «бар'єром» вздовж Нижнього Дунаю та кордону степу і лісостепу у межиріччі Дністра та Дніпра. Вчений зауважує: «Постійна взаємодія скотарського та осіло-землеробського господарств утворила виключно, динамічну культурно-історичну систему». Цілком слушною є думка автора про те, що ландшафтно-географічна маргінальність сприяла й маргінальності історико-культурній: тісним контактам кочівників та землеробів.

Протягом століть, внаслідок протистояння землеробських спільнот набігам кочових племен, численних імперських колонізацій Причорномор'я, а пізніше (XVIII – початок XX ст.) внаслідок вільних та державницьких переселень окремих народів та етнічних груп, одна культура змінювала іншу, один тип господарства межував з іншим.

Все це призвело до перманентного стану історико-культурної маргінальності краю, і зумовило специфічний соціальний компонент Причорноморського регіону, утворений його строкатою людністю.

Проте культурна домінанта краю все ж таки є українською і сягає своїм корінням у епоху козаччини. Історики О.М. Лебеденко, А.К. Тичина, культурологи В.В. Другальов, О.П. Макаренко доводять, що козацтво відіграло визначну роль у розвитку господарства і культури краю, у встановленні українських традицій у житті і побуті місцевих мешканців, особливо після розпаду Запорізької Січі (1775 р.) та відходу козаків за Дунай і заснування козацьких паланок та зимівників на землях Причорномор'я. Вплив козацької доби простежується, починаючи від топонімічних назв населених пунктів краю (наприклад, села Волонтирівка, Староказаче Одеської області; Гард, Бандурка Миколаївської області та ін.) до згадок у епічних піснях тих часів конкретних історичних подій або місцин, пов'язаних із Причорномор'ям (Чорне море, річки Мертвовід, Чорний Ташлик, селища Мигія, Бандурка).

Етнічний склад мешканців Північного Причорномор'я вважається сформованим з кінця XVIII ст. – початку XIX ст., коли ці землі підпали під протекторат Росії, яка здійснювала вільне й примусове їх заселення мешканцями з різних куточків імперії та заохочувала переселення на південь представників інших європейських держав з метою господарсько-економічного опанування та стратегічного розвитку причорноморського краю. У ці ж часи було розпочате будівництво імперських міст-портів Херсона (1787), Миколаєва (1789), Одеси (1794), що забезпечило додатковий притік мешканців, зокрема, представників балканських народів.

Соціально-економічне життя поліетнічного населення причорноморського краю утворило велике розмаїття напрямів соціально-господарської та трудової діяльності його мешканців. Вже з XVIII ст. прослідковуються певні види зайнятості представників тієї або іншої національності, які зумовлені генетично, але відродилися у нових умовах проживання та адаптувалися до таких. Наприклад, історик А.С. Скальковський зазначав, що на теренах краю різні етнічні групи мали свою спеціалізацію: вірмени – цирульники, молдаване – вугільники, греки – булочники, болгары – городники, євреї – склярі, ремісники, торговці; італійці – рибалки, великороси – теслярі, бондарі; жіноча прислуга – українського та польського походження. В органічному зв'язку із трудовою діяльністю та побутовим життям етнічно строкатого населення, розвивалася і народна творчість. Її неповторність та оригінальність знайшли своє втілення в оформленні та настінних розписах жител, вишивках, різьбленні по дереву, гончарстві, ткацтві, килимарстві, у народних піснях та музикуванні. Проте тісне співмешкання та спілкування представників різногенетичних народів утворили розмаїття міжетнічних варіантів у різних сферах побутової та духовної культури. Зустрічаємо взаємозапозичення різноетнічних традицій у типах планування житла та подвір'я (молдавсько-український, українсько-російський, болгарсько-український), у традиційному одязі [7; 210, 222, 224–228], у варіантах народнопісенної та інструментальної творчості [8; 22, 76–77, 87–90].

Окремо слід згадати про Крим у зв'язку з тим, що у певній частині історичних та культурологічних джерел, коли мова йде про південний регіон України і Крим у тому числі, є випадки коли, на нашу думку, некоректно ототожнюються поняття Південь

України та Північне Причорномор'я. Дійсно, географічний Південь України включає у свій простір і Північне Причорномор'я, і Крим, але при уважному погляді, Крим виявляється цілком опрічною до північно-причорноморського краю територією за ландшафтно-кліматичними, історичними та етнокультурними характеристиками, попри те, що є частиною українського півдня та, зокрема, чорноморського узбережжя.

А.О. Добролюбський називає Крим у переліку прадавніх держав, які у різні часи колонізували причорноморські землі [6; 42]. У В.В. Другальова знаходимо згадку про те, що завдяки завойовницькій політиці Туреччини і Кримського ханства, у пониззі Дніпра (землі сучасної Херсонщини) з'явився ланцюг кримсько-турецьких фортець (форми турецької державності): Тягинська фортеця (1492 р.) на острові біля с. Тягинки; трохи пізніше – фортеці біля сучасних Каховки та Берислава, які стали опорними пунктами для набігів на українські та російські землі [9; 8]. Внаслідок кримсько-турецької колонізації з'явилися фортеці Хаджибей, Ені-Дунья (територія сучасної Одеської обл.). Тобто, дослідження названих авторів, які стосуються окремих причорноморських областей, фактично дають розуміння того, що Кримське ханство впроваджувало загарбницьку, колонізаційну політику щодо усіх територій, які утворюють причорноморську низовину, намагаючись закріпити свою державність у вигляді фортець, насамперед, на цих землях для подальших загарбницьких походів. Звідти сприйняття історичної та політичної ролі Кримського ханства, а пізніше Криму з його складною етнополітичною та культурною ситуацією, видається опозиційним стосовно причорноморських територій.

Також Крим з давніх часів був своєрідною торгівельною Меккою для великої частини світу, – від Західної Європи, Середземномор'я та Балкан до Середньої Азії та Китаю, що зумовлювало тип господарської діяльності мешканців півострова: у прадавні часи – работоргівля, пізніше – утворення імперських торгівельних факторій. Більш теплий і м'який клімат Криму (за даними кліматичних карт, тут проходить межа субтропічного та помірних поясів) мав вплив на розвиток садівництва, виноробства та скотарства. У свою чергу, господарська діяльність, традиції взаємодії місцевих мешканців із природним середовищем та поміж собою утворили свій специфічний соціальний компонент: тут міжетнічні процеси діють на макрорівні, переважає тип слов'янсько-неслов'янського культурного діалогу [13; 267–270], тобто відбувається спілкування та взаємодія генетично та мовновіддалених народів. Історичні події показують, що Крим утворював своєрідний політико-економічний анклав, та здебільшого був опрічним, ніж поєднаним із Північним Причорномор'ям.

Історик В.Г. Кушнір у книзі «Народознавство Одещини» також окремо вживає поняття Північне Причорномор'я та Крим, ведучи мову про походження караїмів, як автохтонів Криму та про розселення їх по теренах краю [11; 225].

Стосовно етнічної картини Криму, Л.В. Узунова науково обґрунтувала те, що корінними мешканцями півострову слід вважати представників таких етнічних груп, як караїми, кримчаки, кримські татари. На противагу, у Північному Причорномор'ї з давніх давен, як відомо з історичних джерел, корінними були нащадки східнослов'янських племен. Йордан Прокопій Кесарійський згадує про племена антів, які просувалися у степ, у південному напрямі Південного Бугу та Інгулу, аж до чорноморського

узбережжя. Нестор-літописець називає угличами племена слов'ян, які жили у басейні річки Південний Буг (підтвердженням є розкопки могильника Черняхівської культури с. Осетрівка Очаківського району, с. Коблево Березанського району на Миколаївщині) [15; 319–323]. З XIV ст. на територію Північно-Західного Причорномор'я з Балкан через Дунай потрапляють південні слов'яни, які поступово опановують ці землі, привносячи свою культуру та адаптуючи її до нових умов існування.

Отже, прослідковуються різні етнічні домінанти серед прадавніх мешканців порівнюваних регіонів, і як наслідок, відмінні шляхи розвитку культур народів та культурних взаємин. На теренах Північного Причорномор'я переважаючим типом міжетнічного спілкування протягом останніх століть виступає такий, що властивий народам загальнослов'янського походження (українцям, росіянам, білорусам, болгарам, полякам, словакам), тобто національно-терпимий, виважений. Ця картина у ретроспекції хоча і є динамічною, але зберігається і дотепер. Якщо науковці В.Г. Кушнір, А.О. Широков, А.Г. Михайлик, мистецтвознавці І.В. Мацієвський, О.П. Макаренко у своїх різноаспектних дослідженнях підтверджують толерантні міжетнічні культурні відносини серед мешканців Північного Причорномор'я, то у своїх дослідженнях культурного життя Криму, історик Л.І. Григор'єва, мистецтвознавець Л.В. Узунова засвідчують напруженість, а подекуди і протистояння місцевих етнотрадицій, яке посилюється трагічним минулим репресованих, депортованих і знищених під час Другої світової війни етнічних груп та народів, які вважали себе корінними мешканцями півострову, та наголошують на необхідності переходу від протистояння до діалогу.

Зважаючи на вищезазначені обставини, історія культури Північного Причорномор'я, Приазов'я та Криму не може вивчатися як історія спільного етнокультурного простору. Вважаємо правомірним виокремлення Північного Причорномор'я як регіону та об'єкта вивчення, саме у межах трьох областей (Одеської, Миколаївської, Херсонської).

Отже, перше, що дозволяє поєднати названі області в один історико-культурний регіон – це те, що вони належать до однієї природної ніші – Причорноморської низовини (з лінією узбережжя), із своїм ландшафтом та помірним кліматом, які складають її природний компонент, і через тип господарства зумовлюють соціальний компонент; друге – поєднані спільними шляхами утворення поліетнічності краю; третє – є найбільшою концентрацією різноетнічного населення на одиницю площі у межах трьох областей (порівняно з іншими поліетнічними регіонами України, про що свідчать статистичні дані: визначено представників понад 100 національностей) [13]; четверте – мають на своєму просторі приклади контактування певних споріднених та різногенетичних етнотрадицій та виникнення міжетнічних варіантів у матеріальній та духовній культурі краю; п'яте – утворюють поліетнічний простір із тенденцією до збереження різнонаціональних культур при українській домініанті та толерантних міжнаціональних взаєминах.

Проблема визначення меж Північного Причорномор'я України не вичерпується межами статті, але ставить нові завдання для культурологічної науки, одним з яких може бути вивчення регіону як полікультурного середовища.

Література:

1. *Античные государства Северного Причерноморья: источники, искусство, монеты, Херсонес Таврический, Ольвия, Боспорское царство, Античная Тура.* / Ред. Карнауха В. А. – Николаев : Возможности Киммерии, 2004. – 172 с.
2. *Заковоротный Д. И. Немцы колонисты в Северном Причерноморье (1803–1944 гг.)* / Д. И. Заковоротный – Николаев : Изд. Ирины Гудым, 2009. – 152 с.
3. *Грица С. Й. Трансмісія фольклорної традиції* / С. Й. Грица – Тернопіль : Астон, 2002. – 236 с.
4. *Кушнір В. Г. Багатонаціональна культура Одещини: проблеми, дослідження* / В. Г. Кушнір // Конституція України та відродження культури національних меншин Одещини / Наук.-практ. конф. 12–13 червня 1997р. – Одеса : Маяк, 1998 – 102 с.
5. *Балушок В. Концепція етнотенетичних ніш та її значення для вивчення походження народів світу* / В. Балушок // Народна творчість та етнографія – №1-2. – К. : Наук. думка, 2003.
6. *Добролюбський А. О. Особенности этнокультурных процессов на юго-западе Украины (опыт историко-типологического обобщения)* / А. О. Добролюбський // Конституція України та відродження культури національних меншин Одещини / Наук.-практ. конф. 12–13 червня 1997 р. // Одеса : Маяк, 1998. – 102 с.
7. *Самойлов Ф. О. Історія Одещини і Одеси II половина XIX ст.* / Ф. О. Самойлов // Навч. посіб. – Одеса : Астропринт, 2006. – 240 с.
8. *Макаренко О. П. Музичні традиції та сучасність у фольклорі південноукраїнського краю* / О. П. Макаренко // Навч. посіб. – Миколаїв : МДУ, 2007. – 172 с.
9. *Три шляхи широкії докупи зійшлися / Пісенний фольклор Херсонщини* / упор. Другальов В. В. – Херсон : «Наддніпряночка», 2007. – 276 с.
10. *Макаренко О. П. Питання міжетнічних стосунків у музичному фольклорі Півдня України* / О. П. Макаренко // Заселення Півдня України: проблеми націон. та культ. розвитку: наук. доповіді міжнар. наук.-метод. конф. 21–24 травня 1997 р. – Херсон, 1997, – Ч. 2.
11. *Кушнір В. Г. Народознавство Одещини* / В. Г. Кушнір // Навч. посіб. – Одеса : Гермес, 1998 – 245 с.
12. *Пронь Т. М. Вплив колоніальної політики Росії на етнічний стан та розвиток культури Північного Причорномор'я* / Т. М. Пронь // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: наукові доповіді міжнар. наук.-метод. конф. 21–24 травня 1997 р. – Херсон, 1997. – Ч. 2.
13. *Рада представників національно-культурних товариств Одеської області. 5 років.* Одеса, 2004. – С. 44.